

Patrycja Masłowska*

Nietypowe rozwiązania translatorskie w tłumaczeniu tekstu naukowego na przykładzie *Nadzorować i karać* Michela Foucault

Teksty naukowe nie należą do najczęściej tłumaczonych, stosunkowo rzadko też biorą je na warsztat osoby zajmujące się teorią przekładu. Można to uzasadnić ogólnie mniejszym zainteresowaniem tego typu pracami (w stosunku do np. tekstów literackich) ze strony czytelników, których grono stanowią w głównej mierze specjaliści z danej dziedziny, chcący poszerzyć swoją wiedzę. Spowodowane jest to bardzo szczególnymi cechami tekstu naukowego, które scharakteryzujemy dokładniej później.

Mimo że dziedzina badań nad tłumaczeniami tekstów naukowych jest nieczęsto podejmowana, powstały w jej obrębie prace godne uwagi, dotyczące na przykład ról różnych typów paratekstu (Piechnik 2013). Anna Bednarczyk z kolei opisała czynniki warunkujące przekład cytatów literackich w tekście naukowym (Bednarczyk 2014) (to również dowód na to, że przekład tekstów literackich oraz nieliterackich mogą być ze sobą wzajemnie powiązane – czego wykazanie jest i naszym celem). Jednym z najwcześniejszych badaczy tekstów naukowych i ich przekładu jest Roman Ingarden – scharakteryzował on tekst naukowy oraz wyszczególnił kwestie, jakie należy wziąć pod uwagę przy jego tłumaczeniu. Temat ten był również podejmowany przez Irenę Bogaczową, Jerzego Pieńkosa oraz wspólnie przez Teresę Tomasziewicz i Alicję Pisarską, a Zofia Kozłowska podjęła się stworzenia pracy poświęconej wyłącznie tłumaczeniu tekstów naukowych: „O przekładzie tekstu naukowego” to kompleksowe opracowanie poruszające różne aspekty związane z tym tematem.

* Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, e-mail: mas.patrycja@gmail.com

Uważamy, że badania nad tłumaczeniem tekstów naukowych mogą przyczynić się do rozwoju badań również nad innymi rodzajami tekstów. Należy pamiętać, że choć wyodrębnia się różnorodne typy, gatunki czy rodzaje tekstów, to hierarchizacja taka jest wtórna w stosunku do faktu powstawania samych tekstów. Każdy z nich wykazuje pewne cechy, na podstawie których może zostać przyporządkowany do określonego typu. Często jednak dokonuje się tego jedynie na podstawie cech dominujących, jako że nie każdy tekst wykazuje wyłącznie cechy typu, do którego został zaliczony.

Tak też było i w przypadku, którego dotyczyć będzie niniejsze studium, skupiające się na aspektach przekładowych tekstu naukowego z zakresu humanistyki. *Nadzorować i karać* Michela Foucault to próba prześledzenia rozwoju wzajemnie powiązanych zjawisk obyczajowych, społecznych i politycznych zmierzających do powstania instytucji więzienia. Jest napisana w oparciu o źródła historyczne, donoszące o pewnych faktach, a które autor przywołuje i zestawia w porządku, aby ukazać poszczególne stadia rozwoju systemu kar. Na ich podstawie wypracowuje też własną teorię dotyczącą tematyki władzy i jej oddziaływania na jednostki. Przyjmijmy za Ingardenem, cytowanym przez Kozłowską, że teksty naukowe

służą do (1) utrwalania uzyskanych wyników poznawczych, (...) takich jak wnioski, układy wniosków, zespoły sądów, całe teorie, (2) przekazania tych wyników innym ludziom spełniającym czynności poznawcze, a to celem (3) uzyskania ich współdziałania w poznawaniu tych samych przedmiotów, do których odnoszą się zdania danego dzieła naukowego (Kozłowska 2007: 30).

Wymienione wyżej funkcje są z całą pewnością spełniane przez interesującą nas w tym studium pracę. Również na poziomie struktury *Nadzorować i karać* spełnia kryteria ustalone przez Kozłowską stawiane tekstom naukowym, ponieważ zawiera tekst główny oraz „obudowę”, na którą składają się w tym przypadku niektóre z jej elementów: przypisy, cytaty, bibliografia. Oprócz tego, dopuszczalne jest wprowadzanie „materiału ilustracyjnego lub dowodowego”, mogącego przyjmować postać językową lub graficzną i obejmującego np. rysunki czy schematy (Kozłowska 2007: 36–37), obecne w książce Michela Foucault. Jednakże, jeśli weźmiemy pod uwagę język, da się zauważyć pewne odstępstwa, choć dość subtelne. Zanim je przedstawimy, należy jeszcze wspomnieć, że tekst naukowy powinien zawierać specyficzną terminologię, być jednoznaczny, obiektywny i pozbawiony elementów emocjonalnych, a jego konstrukcja składniowa – jednoznaczna i uporządkowana logicznie (Kozłowska 2007: 30–34) – i te cechy tekst Michela Foucault niewątpliwie spełnia.

Są jednak elementy, które budzą wahanie – to przede wszystkim aspekty stylistyczne oraz niektóre z pojęć używanych przez filozofa. Foucault wypracował bardzo charakterystyczny sposób pisania i ujmowania myśli, niezbyt przejrzysty, ale wyrafinowany i oryginalny, oraz – co bardzo istotne – nierozzerwalnie powiązany

z jego metodą prowadzenia wywodu logicznego (Gillan, Lemert 1999: 62–64). On sam przyrównywał swoje pióro do skalpela (Aeschmann, 2014) – a więc narzędzia pozwalającego na trafne i precyzyjne wykonanie pracy, na naukową ścisłość i rygor oraz na literacką finezję zarazem. Niejako ze specyfiki stylu wynika też użycie niektórych terminów. Chodzi szczególnie o te, które wbrew oczekiwaniom stawianym tekstom naukowym, nie są jednoznaczne, ściśle i jasne (Kozłowska, 2007: 30), jednym słowem – to, do czego się odnoszą i co dokładnie znaczą, zależy od interpretacji. Są one skonstruowane w oparciu o specyfikę systemu języka francuskiego i wykorzystują np. wieloznaczność słów, które je współtworzą. Tadeusz Komendant, tłumacz tekstu Michela Foucault i badacz jego teorii, określa je mianem „słów-kufrów” i omawia w *Posłowie tłumacza* (Foucault 1998: 305–311). Ich szczegółową analizą oraz wykazaniem ich niejednoznaczności zajmujemy się później.

Podsumowując powyższe rozważania, większość cech tekstualnych *Nadzorować i karać* – przede wszystkim zaś jego funkcje i struktura – przemawia za tym, aby uznać tę pracę za tekst naukowy. Zdarzają się jednak elementy językowe właściwe tekstom literackim, jak wyrafinowanie i oryginalność stylu (niewykluczające jednakże jego naukowej ścisłości) oraz użycie terminów ukutych przez samego autora, wykorzystujących zabawę językiem (ale oddających dokładnie pewne pojęcia, powiązane szerzej z jego teorią). Nasuwa to wniosek, że teksty niekoniecznie trzeba ukazywać jako hierarchię poszczególnych typów, ale że mogą one stanowić pewne kontinuum, w obrębie którego mieszczą się teksty o różnorodnych właściwościach. Przytoczmy tutaj słowa Ingardena o płynności i przenikaniu się typów tekstów:

Dzieła n a u k o w e są wytworami zamierzeń i czynności poznawczych autora, stanowiących w danej fazie jego życia główne jego zajęcie i wyładowanie jego najwyższych zainteresowań. **Może on jednak zarazem żywić jeszcze inne zainteresowania (np. artystyczne) i spełniać inne czynności, m.in. te, dzięki którym dzieło naukowe nabiera niektórych cech dzieła artystycznego.** Dla zachowania jego charakteru naukowego istotne jest jednak, by cechy te miały wtedy znamię czegoś okolicznościowego, przypadkowego czy wtórnego w stosunku do cech rozstrzygających o jego naukowości (Ingarden 1972: 121; wszystkie pogrubienia pochodzą od autorki).

Jak już zostało wspomniane wyżej, Foucault potrafił doskonale operować językiem i dostosowywać go do swojego toku rozumowania tak, aby trafnie oddać jakąś myśl. Należy pamiętać, że użycie omawianych przez nas pojęć filozofa w kontekście teorii dotyczącej władzy i rozwoju więziennictwa stanowi niejako działanie nowatorskie i różni się od definicji słownikowych, jednak na nich bazuje. Przykładem może być termin „investissement”. Aby zrozumieć jego znaczenie i koncept, który wyraża, zacznijmy od dwójki znaczenia podawanego przez słownik *Le Petit Robert*:

1. action d'investir (une place, une armée) ; résultat de cette action, 2. action d'investir dans une entreprise des capitaux destinés à son équipement, à l'acquisition de moyens de production ; ces capitaux (Le Petit Robert 1990: 1029)¹.

W *Wielkim Słowniku Francusko-Polskim* można odczytać następujące tłumaczenia, odpowiadające powyższym dwu znaczeniom: 1. atak, napaść; 2. lokowanie, inwestowanie (Dobrzyński i in. (red.) 1980: 995). Znaczenia te same w sobie jeszcze nic konkretnego nie mówią, ale już budzą skojarzenia z działaniem taktycznym, agresją wobec kogoś. Uzupełnijmy te definicje przykładowym użyciem pojęcia w tekście:

Z pewnością nie po raz pierwszy ciało jest obiektem tak natarczywego i zdecydowanego blokowania; we wszystkich społeczeństwach ujmuje je ciasna sieć przymusów, zakazów i zobowiązań (Foucault 1998: 132)².

A zatem – blokowanie, z początkowym „b” zapisanym kursywą. Jednak nadal, mając już wiedzę o definicjach, użyciu, a nawet polskim tłumaczeniu, trudno połączyć je wszystkie w całość. W tym przypadku nie jest też możliwe dokonanie analizy omawianego pojęcia wyłącznie w oparciu o jeden przykładowy fragment tekstu, w którym się pojawia. Wymaga ona pogłębionej lektury całego tekstu, a także znajomości specyfiki tematu, którego dotyczy. W prawidłowym rozszyfrowaniu tego zadania nieoceniona jest pomoc badaczy. Dlatego też, aby w pełni odkryć, co się kryje za „investissement”, czyli polskim blokowaniem, przywołajmy słowa Tadeusza Komendanta, który wyjaśnia termin, odwołując się do powyższych definicji słownikowych:

Foucault konsekwentnie używa tego słowa w **obu znaczeniach naraz**. Polityczne „osaczenie” ciała jest równocześnie „inwestowaniem” w ciało. [...]. Aby oddać tę dwuznaczność, musiałem uciec się do rozwiązania graficznego. Stąd *blokowanie*; osobliwy zapis tego słowa ma ciągle przypominać czytelnikowi, że **blokada i lokata to, zdaniem Foucaulta, dwie strony tej samej rzeczy – blokowanego przez władzę ciała. Władza ciało ujarzmia (zatem „blokuje”) – ale tym samym „lokuje” w nim, licząc na przyszłe zyski, „ja”** (Foucault, 1998: 309–310).

1 Po polsku fragment brzmi: „1. działanie polegające na osaczeniu (miejsca, armii); skutek tego działania, 2. działania polegające na inwestycji kapitału na rozwój jakiegoś przedsiębiorstwa; również ten kapitał” (tłum. autorki – P.M.).

2 W oryginale powyższy fragment brzmi: „Ce n'est pas la première fois, à coup sûr, que le corps fait l'objet d'investissements si impérieux et si pressants; dans toute société, le corps est pris à l'intérieur de pouvoirs très serrés, qui lui imposent des contraintes, des interdits ou des obligations” (Foucault 1975: 138).

Z analizy tekstu wynikało, że oba znaczenia jednocześnie odgrywają rolę w budowaniu sensu, należało więc je zachować w jednym słowie. Łatwo się domyślić, że prosty wybór jednego z podanych przez słownik odpowiedników spłaszczyłby, a może nawet wręcz przekłamał właściwe znaczenie, z kolei omówienie wydłużyłoby znacznie tekst i zaburzyłoby zwięzły, przejrzysty i precyzyjny styl autora, który także wypadało uwzględnić w tłumaczeniu. Z tego względu tłumacz połączył w jedno dwa słowa (blokowanie i lokowanie) o tak podobnej formie, że jedno można zawrzeć w drugim, budując tym samym całość z dwóch znaczeń. Trzeba przyznać, że trudno to rozszyfrować z powodu trudności w zrozumieniu teorii filozofa oraz nieoczywistego zapisu graficznego, obejmującego użycie kursywy sygnalizującej – teraz już wiemy – dwoistość znaczenia. Nasuwa się też pytanie, czy można było przetłumaczyć to inaczej, trafniej? Teoretycznie, odpowiedź zawsze jest twierdząca. W tym przypadku trudno rozstrzygnąć, bo pomimo tego, że niejasny na pierwszy rzut oka, termin po wyjaśnieniach tłumacza staje się przystępny i zrozumiały. Rozważymy jednak taką możliwość przy analizie następnego pojęcia. Będzie nim „assujettissement”. I tutaj będziemy mieć do czynienia z dwoma znaczeniami:

ujarzmienie – działanie polegające na podporządkowaniu [sobie kogoś]; stan zależności [od kogoś] [...]

podmiot – istota żywa będąca obiektem obserwacji; osobnik wykazujący takie bądź inne cechy (Le Petit Robert 1990: 118, 1884)³.

Tutaj łatwiej o znalezienie relacji łączącej oba pojęcia, bo od razu nasuwa się myśl, że może chodzić o ujarzmienie podmiotu poddanego kontrolującej i karzącej władzy. Poniższy cytat zdaje się to potwierdzać:

W centralnym punkcie dyscyplinarnych procedur manifestuje **ujarzmienie** tych, których postrzega się jako obiekty, i obiektywizację tych, których się **ujarzmia** (Foucault 1998: 181)⁴.

Faktycznie, jest mowa o „ujarzmianiu” oraz o tych, których się „ujarzmia”. Tu konstrukcja znaczeń i form pojęcia przełożonego na język polski wydaje się bardziej przejrzysta: wybór padł na jedno z podstawowych znaczeń słownikowych – ujarzmienie. Analogicznie do poprzedniego przypadku, kursywa będzie odwo-

3 W oryginale definicje brzmią: „«assujettissement» – action d'assujettir; état de dépendance [...]” oraz „« sujet » est un être vivant soumis à l'observation ; individu présentant tel ou tel caractère”.

4 W oryginale fragment ten brzmi: „Au coeur des procédures de discipline, il manifeste l'assujettissement de ceux qui sont perçus comme des objets et l'objectivation de ceux qui sont assujettis” (Foucault 1975: 187).

ływać do podwójnego sensu konstruującego sens, w związku z czym „ja” musi się jakoś odnosić do słowa „podmiot”, nieobecnego w polskiej wersji. Dla pełnego i ostatecznego zrozumienia, oddajmy głos tłumaczowi:

Assujettissement, słowo, w którym przegląda się *sujet*. Związek między tymi słowami jest językowo oczywisty, bo **pierwsze znaczy najogólniej „wprowadzanie, narzucanie reguł”, drugie zaś „kogoś lub coś, co podlega regułom”**. Rzecz w tym, że Foucault, aby reaktywować znaczenie najstarsze i podstawowe, cały czas każe mieć na uwadze znaczenie najmłodsze, filozoficzne; [...].

[...] Tak naprawdę *sujet*, podmiot wiedzy, wywodzi się z *assujettissement* władzy, „ja” bierze się z ujarzżenia.

Assujettissement nie mogłem przetłumaczyć zatem inaczej, niż jako ujarzżenie. Z dopciem graficznym w środku słowa [...] (Foucault 1998: 310).

Warto wspomnieć o innym polskim tłumaczeniu terminu „assujettissement”, dokonany przez Małgorzatę Kowalską. Termin ten był używany przez filozofa m.in. również podczas wykładów, jakie wygłaszał w Collège de France, a które zostały spisane i wydane w formie książkowej. Kowalska jest tłumaczką polskiej wersji (Foucault 1998). Proponowany przez nią ekwiwalent to po prostu „ujarżżenie”, a więc uwzględnienie tylko jednego, ogólnego znaczenia. Wynika to z różnicy celów, w jakich tłumaczone były oba teksty. Komendant występuje tutaj w roli tłumacza i znawcy tekstów Michela Foucault. Przy tłumaczeniu *Nadzorować i karać* przyjął pozycję rzecznika jego poglądów i teorii – w jego *Posłowniu tłumacza* widać wyraźnie chęć nie tylko objaśnienia wyborów translatorskich, ale też wytłumaczenia co trudniejszych aspektów teoretycznych. Można więc powiedzieć, że wersje Komendanta są jednocześnie interpretacjami, naprowadzającymi czytelnika na ścieżkę odczytania szerszego sensu, w jakim dany termin się pojawia. Kowalska natomiast stanęła przed zadaniem przekazania francuskiego tekstu mówionego, „nieuładzonego”, w taki sposób, aby jednocześnie zachował taki charakter po polsku, ale też przekazywał jasno zawarty w nim sens. Podczas wykonywania tego zadania skupiła się na przekazaniu tylko tego, co Foucault faktycznie powiedział – „assujettissement” nie musi od razu budzić skojarzeń znaczeniowych z zawartym w nim „sujet”, choć może. Wersja Kowalskiej jest więc bardziej „neutralna”, „czysta”, pozbawiona elementu interpretacyjnego. Jest to tym bardziej uzasadnione, że Foucault sam dążył do określenia, co rozumie poprzez „ujarżżenie”, więc sens pojęcia się dopiero stabilizował w trakcie wypowiedzi:

[...] jak się rzeczy mają w chwili, na poziomie, na wysokości procedury podporządkowywania, ujarżżania, wytwarzania niepodległości, czyli w tych ciągłych i nieprzerwanych procesach, które ujarżżają nasze ciała, które kierują naszymi gestami i rządzą naszym zachowaniem (Foucault 1976: 38).

Ostatnim terminem, jaki przeanalizujemy, będzie „quadrillage”. Według słownika francuskiego jest to

działanie wojskowe (lub policyjne) polegające na podziale niepewnego terytorium na sektory, w których rozmieszczone zostają poszczególne grupy mające na celu sprawowanie jak najściślejszej kontroli nad populacją (Le Petit Robert 1990: 1573).⁵

Tym razem w grę wchodzi jeden sens, tłumaczony przez polski słownik jako „kratkowanie”, „linie siatki”, „siatka” (Dobrzyński i in. (red.) 1982: 445). Jednak do kontekstu użycia nie pasuje żadna z powyższych propozycji:

Posługiwanie się przestrzenią jest w niej znacznie bardziej elastyczne i finezyjne. Przede wszystkim opiera się na zasadzie elementarnej lokalizacji lub parcelacji. Każdemu – jego miejsce; w każdym miejscu – ktoś. [...] Przestrzeń dyscyplinarna zmierza do podziału na tyle parcel, ile jest ciał czy elementów do rozmieszczenia (Foucault 1998: 139).

Chodzi zatem o „parcelację” osób w poszczególnych, wydzielonych miejscach. Stąd też to „geometryczne” tłumaczenie zastosowane przez Komendanta (Foucault 1998: 310). W tym przypadku główna trudność polegała na odnalezieniu takiego polskiego ekwiwalentu, który zgadzałby się z sensem ogólnym, ale i z sensem, w jakim terminu „quadrillage” używał Foucault.

Na zakończenie warto wspomnieć, że Foucault nie jest jedynym teoretykiem, który zdecydował się na wprowadzenie własnych pojęć wykorzystujących specyfikę danego języka, obrazujących niektóre z elementów swojej teorii – można w tym miejscu przywołać również Jacques’a Derridę i jego „différance”. Konsekwencją wprowadzania takich terminów są trudności przy poszukiwaniu ich ekwiwalentów w procesie tłumaczenia na inne języki. Często tłumacze nie są zgodni co do tego, jak należy przełożyć dane pojęcie i powstaje więcej niż jeden ekwiwalent (Bhabha 1994: XI), co zaszło również w jednym z analizowanych przez nas przykładów – „assujettissement”. Trzeba jednak pamiętać, że tego typu pojęcia nie stanowią o naukowości tekstu ani nawet nie są jego cechą charakterystyczną, za to wieloznaczność i gry słowne pojawiają się również w innych rodzajach tekstów. Może to być potwierdzeniem przekonania o ich wzajemnym przenikaniu się i płynności w obrębie typologii tekstów.

5 W oryginale definicja brzmi: „une opération militaire (ou policière) qui consiste à diviser un territoire peu sûr en compartiments où on répartit les troupes de manière à exercer le contrôle aussi serré que possible sur la population”.

Bibliografia

- Aeschimann E., 2014, *L'invention de la sexualité : la dernière leçon de Michel Foucault*, <http://bibliobs.nouvelobs.com/essais/20140625.OBS1587/michel-foucault-l-invention-de-la-sexualite.html> (dostęp: 10.11.2016).
- Bednarczyk A., 2014, *Problem przekładu cytatów literackich w tekście naukowym*, „Rocznik przekładoznawczy”, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków, s. 17–34.
- Bhabha H., 1994, *Miejsca kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Bogaczowa I., 1992, *Problemy stylu naukowego i terminologii*, Wydawnictwo PW, Wrocław.
- Dobrzyński J., Kaczuba I., Frosztęga B. (red.), 1980, *Wielki Słownik Francusko-Polski, tom I A–L*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Dobrzyński J., Dutka A., Frosztęga B. (red.), 1982, *Wielki Słownik Francusko-Polski, tom II M–Z*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Foucault M., 1975, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Paryż.
- Foucault M., 1998, *Nadzorować i karać: narodziny więzienia*, tłum. T. Komendant, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- Foucault M., 1998, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w College de France*, 1976, tłum. M. Kowalska, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Gillan G., Lemert C.C., 1999, *Michel Foucault. Teoria społeczna i transgresja*, tłum. D. Leszczyński, L. Rasiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Wrocław.
- Ingarden R., 1972, *O tłumaczeniach*, [w:] *Z teorii języka i filozoficznych podstaw nauki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kozłowska Z., 2007, *O przekładzie tekstów naukowych (na materiale tekstów językoznawczych)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Piechnik I., 2013, *Przekład tekstu naukowego i rola paratekstów*, „Między oryginałem a przekładem”, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków, t. 21, nr 3, s. 109–125.
- Pieńkos J., 1993, *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pieńkos J., 2003, *Podstawy przekładoznawstwa: od teorii do praktyki*, Zakamycze, Kraków.
- Pisarska A., Tomaszewicz T., 1998, *Współczesne tendencje przekładoznawcze*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Patrycja Maślowska

The atypical translation techniques of the translation of a scientific text on the example of the Polish version of *Discipline and punish* by Michel Foucault

Summary

This article deals with the translation of the chosen terms in *Discipline and punish* by Michel Foucault, translated into Polish by Tadeusz Komendant. It also characterizes it as a scientific text. This characterisation and the analysis of the chosen terms reveal that a scientific text may possess characteristics of other text types, which proves the existence of text types fluidity.

Keywords: scientific translation; specialised text; terminology; polysemy.

Nietypowe rozwiązania translatorskie w tłumaczeniu tekstu naukowego na przykładzie *Nadzorować i karać* Michela Foucault

Streszczenie

Artykuł omawia tłumaczenia wybranej terminologii *Nadzorować i karać* (tłum. Tadeusz Komendant) Michela Foucault, a także podejmuje charakterystykę pracy jako tekstu naukowego. Ta charakterystyka oraz analizowane pojęcia dowodzą jednak, że tekst naukowy może wykazywać również cechy innych typów tekstów, co dowodzi ich płynności gatunkowej.

Słowa kluczowe: tłumaczenie tekstu naukowego; tekst specjalistyczny; terminologia; wieloznaczność.